

Mieczysław JÓZEFIK

**Modyfikacje południowo-zachodniej granicy zasięgu
Erythrina erythrina erythrina (PALL.) na przestrzeni
dwóch ostatnich stuleci**

**Модификации юго-западной границы ареала *Erythrina
erythrina erythrina* (PALL.) на протяжении двух последних
столетий**

**Modifications of the south-west border of the range of
Erythrina erythrina erythrina (PALL.) during the last two
hundred years**

[z mapką i 1 wykresem w tekście]

WSTĘP

W latach 1956-1958* w czasie badań nad ornitofauną dorzecza Sanu stwierdziłem tam stosunkowo licznie występującą dziwonię karmazynową, *Erythrina erythrina erythrina* (PALL.). Wobec rzadkości tego gatunku nie tylko w południowo-zachodnich krańcach zasięgu — według NIETHAMMERA (1937) jest to linia: Meklenburgia — Lubelskie, ale także w okolicach na północ od tej linii leżących, liczne występowanie dziwonii jest interesujące zarówno pod względem zoogeograficznym, jak i ekologicznym.

Większość badaczy ornitofauny Karpat, Podkarpacia, Tatr, Sudetów i Śląska gatunku tego w ogóle nie notowała, nawet w czasie ciągów. Niemniej jednak pewna liczba obserwacji poczynionych na tych terenach

* Dane uzyskane za rok 1959 włączono do niniejszej pracy już w czasie korekty w formie odnośników. Z przyczyn technicznych nie są one uwzględnione ani w mapce 1, ani w wykresie 1.

istnieje w piśmiennictwie ornitologicznym, a w zestawieniu chronologicznym zasługuje na specjalną uwagę.

Północno-zachodnia granica zasięgu dziwoni wykazuje w ostatnich kilku dziesięcioleciach wyraźną tendencję do rozszerzania się w kierunku zachodnim (pod uwagę są brane przypadki stwierdzenia łęgów), przesuując się z Estonii do Finlandii, następnie do Szwecji i Danii (DAHLGREN — 1954, DEMENTIEW, GŁADKOW i in. — 1954, LIND — 1952, SCHEER — 1951, 1953). Ponieważ modyfikację tego odcinka granicy zasięgu opracował wcześniej SCHEER (1951), w stosunku do południowo-zachodniego odcinka podobne opracowanie będzie niemniej ciekawe i pożyteczne. Opierając się o dane zaczerpnięte z piśmiennictwa (75,8%), o własne obserwacje (11,3%) i dotychczas nie publikowane materiały pochodzące z zbiorów ornitologicznych Instytutu Zoologicznego Polskiej Akademii Nauk w Warszawie i archiwum Stacji Ornitologicznej Instytutu, a także o informacje ustne (12,9%), postaram się przeanalizować kształtowanie się południowo-zachodniego odcinka granicy zasięgu dziwoni (mieszczącego się prawie zupełnie w obrębie Polski) w czasie ostatnich dwóch stuleci.

PRZEGLĄD NOTOWANYCH STANOWISK

Dla przejrzystości podaję krótki przegląd notowanych dotychczas stanowisk łęgowych, jak i nie łęgowych dziwoni na analizowanym odcinku zasięgu, przesuując się kolejno regionami geograficznymi ze wschodu na zachód [mapa 1]. Szerzej wspomnę jedynie o materiałach dotychczas nie publikowanych.

W najdalej na wschód wysuniętym stanowisku (w stosunku do opracowywanego terenu) dziwonia była obrączkowana pod Zdołbunowem (ZSRR) — 3 XII 1936 — ♂ ad. Występowanie nad górnym Bugiem stwierdzono pod Sokalem i Poździejem (DZIEDUSZYCKI — 1875, 1880). W Lubelskiem była obserwowana przez TACZANOWSKIEGO (1882) (brak bliższych szczegółów), przez St. ZIELIŃSKIEGO w okolicach Siostrzytowa — zebrano 4 młode samce (2 z 14 VI, 2 z 11 i 28 VI 1933) oraz jeden samiec w upierzeniu karmazynowym (10 VI 1929). Wymienione okazy znajdują się obecnie w zbiorach Instytutu Zoologicznego PAN w Warszawie. Jako łęgowa, była dziwonia notowana nad jeziorem Siemień k/Parczewa (SKURATOWICZ — 1939). W powiecie chełmskim obrączkowano ją w miejscowości Kanie — 1 VIII 1934 — juv. Na Zamojszczyźnie gatunek ten stwierdzono kilkakrotnie w latach 1933, 1934, 1935 w pobliżu wsi Hedwiżyna (pow. Biłgoraj) oraz pod Gorajcem (pow. Lubaczów) (SKURATOWICZ — 1939). Z Sandomierskiego pochodzi tylko jed-

na obserwacja, którą uprzejmie udzielił mi A. JURCZYK — 26 VI 1958 — ♀ ad. na lewym brzegu Wisły pomiędzy Sandomierzem i Zawichostem przy ujściu rzeczki Opatówki. W Kieleckiem dziwonię notowano jako lęgową (LUCANUS — 1915).

Stwierdzone stanowiska dziwoni w Karpatach koncentrują się w ich części zachodniej. Najdalej na wschód wysunięte stanowiska stwierdzono w okolicach Stryja (Wierczany) (BRUNICKI — 1884) i w dolinie rzeki Opory pod Skolem (STRAUTMAN — 1954).

W dolinie Sanu 7 stanowisk dziwoni odkryłem w latach 1956 i 1958. W roku 1956 podczas penetracji doliny Sanu (spływ łodziami) na odcinku: Lesko — Przemyśl obserwowałem dziwonię: 10 VI — Mrzyglód (pow. Sanok) — ♂ subad. (okaz w zbiorach Instytutu Zoologicznego PAN w Warszawie), 12 VI — Dąbrówka (pow. Brzozów) — ♂ subad., 30 VI — 2 VII — Krasiczyn (pow. Przemyśl) — kilka obserwacji samca (w upierzeniu karmazynowym) i samicy. Ponieważ ptaki stale były obserwowane w tym samym miejscu, a samiec intensywnie śpiewał — jest rzeczą nader prawdopodobną, że była to para wyprowadzająca lęgi. W roku 1958 badania były kontynuowane. Dalsze cztery obserwacje świadczą, że dziwonie na tych terenach nie jest rzadkością. Są to obserwacje: 25 V — Prałkowiec (pow. Przemyśl) — ♀ ad. (okaz w zbiorach Instytutu), 26 V — Ostrów (pow. Przemyśl) — ♂ subad., 27 V — Prałkowiec (pow. Przemyśl) — ♂ subad., 8 VI — Smolnik (pow. Ustrzyki Dln) — obserwacja samca (w upierzeniu karmazynowym) i samicy. Jakkolwiek gniazda nie odnalazłem, zachowanie się ptaków wyraźnie wskazywało na obecność lęgów. We wszystkich przypadkach dziwonie była obserwowana wyłącznie w biotopie nadrzecznej, tj. utworzonej przez gęste nadbrzeżne zarośla bujnie rozrastających się wiklin, jeżyny, chmielu, pokrzyw itp. Jedynie pod Smolnikiem, gdzie obserwowałem dziwonie na wyspie na Sanie, zamiast wikliny dominowała olcha.*

* Już po oddaniu pracy do druku, kontynuując badania nad awifauną dorzecza Sanu, notowałem dziwonie (kilkanaście osobników) w czasie przelotu wiosennego (z południa na północ (!)) wzdłuż potoku Nasieczniańskiego w okolicach Dwernika (pow. Ustrzyki Dolne) w okresie 10 — 15 V 1959, oraz jedną parę tego gatunku po zajęciu terytorium gniazdowego w dniach 17 — 18 V 1959 pod Chmielem (pow. Ustrzyki Dolne).

Również pod Przemysłem, na całkowicie zarośniętym przez wiklinę starorzeczu, według relacji znanego mi ptasznika-amatora znaleziono w latach powojennych gniazdo dziwoni z piskletami (piskleta wychowano).

Na południe od doliny Sanu łęgowe stanowisko było stwierdzone w Czechosłowacji pod Presovem (FERIANC — 1954).

Drugie większe skupisko notowanych stanowisk — to Pieniny i Tatry. W Pieninach była dziwonia notowana pod Krościenkiem (SITOWSKI — 1946), w Tatrach (zarówno po stronie północnej, jak i południowej) pod Kościeliskiem (KOCYAN — 1884) i w Dolinie Kościeliskiej (DOMANIEWSKI — 1916), kilka razy w różnych latach w Orawicach (FERIANC — 1946, FERIANC, FERIANCOWA — 1956, KOCYAN — 1884), po stronie czechosłowackiej w Nowej Leśnej (FERIANC, FERIANCOWA — 1956), na południe od Tatr pod Tisowcem (FERIANC — 1946), pod Lubicami (MAUKS — 1926).*

Dalej na zachód dziwonię obserwowano na Górnym Śląsku koło Mysłowic (NATORP — 1943), na Węgrzech w dolinie Dunaju pod Bábolna (Horn — 1925/26), w Czechosłowacji w okolicach Kojetina i Bruntálu (Jirsik — 1955).

Trzecie z kolei większe zgrupowanie stanowisk tego gatunku zanotowano pod Wrocławiem (FLOERICKE — 1892, GŁOGER — 1833, HERZOG — 1940, KOLLIBAY — 1906), w miejscowościach w pobliżu Wrocławia: Wrocław-Nowa (HESSE 1915, MERKEL — 1936), Mokry Dwór (MERKEL — 1936), Soltysowice (HERZOG 1940). Również pod Kępem Słupskim gatunek ten został stwierdzony (URBAN — 1891).

Następne większe zgrupowanie zarejestrowano w dolinie Kwisy Śląskiej, Nysy Łużyckiej, oraz na południe od tych okolic po stronie czeskiej. Jako łęgowa, dziwonię obserwowano w dolinie Kwisy (MICHEL — 1890, FLOERICKE — 1892), w pobliżu Świeradowa Zdroju (FLOERICKE — 1892). Na Nysie Łużyckiej i w ogóle w Łużycach Górnych zanotowano ją kilkakrotnie (FLOERICKE — 1892, KOLLIBAY — 1906, PAX — 1925, TOBIAS — 1865), po stronie czechosłowackiej w pobliżu Pragi i koło Zbraslavia (JIRSIK — 1955) [mapa 1].

EKSPANSJE

Analizując chronologię obserwacji i rozmieszczenie sytuacyjne stwierdzonych stanowisk dziwoni, pod uwagę należy wziąć kilka okoliczności w dużym stopniu niwelujących błędy,

* Według uprzejmej informacji udzielonej mi przez dra F. J. TURČEKA — dziwonia w roku 1959 była obserwowana przez niego w dolinie rzeki Wag (Liptovský Hrádok — 620 m n.p.m.). Przelot tego gatunku notował dr F. J. TURČEK w okresie 18—24 V 1959, a jako łęgowa — obserwował dziwonię (1 ♂ i 2 ♀♀) w końcu maja i w czerwcu, zaś 2 VII 1959 spostrzegł on pierwszego podlota.

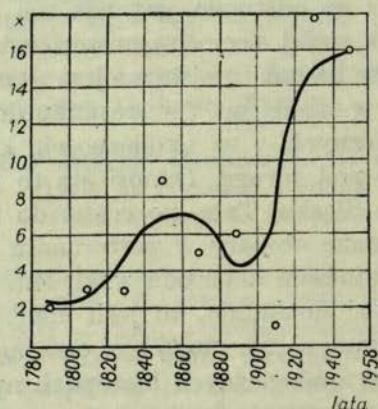
jakie mogłyby wkraść się do wyciąganych wniosków: 1) Dziwonia prowadząca nader skryty tryb życia i zamieszkująca biotop trudny dla penetracji, należy do gatunków nie łatwo wykrywanych w terenie. Jedynie w okresie lęgowym, dzięki bardzo głośnej i charakterystycznej pieśni łatwo jest stwierdzić jej obecność (wszystkie stanowiska dziwoni na Sanie wykryłem orientując się w pierwszym rzędzie według głosu tych ptaków). Nie ulega wątpliwości, że wielu ornitologów, prowadzących badania terenowe opierając się głównie na obserwacjach wizualnych i na odstrzale, gatunek ten nierzadko mogło przeoczyć. 2) Brak stałej sieci obserwatorów terenowych, sporadyczny charakter badań i najważniejsze — niejednakowe ich nasilenie zarówno w czasie, jak i w stosunku do poszczególnych regionów geograficznych — to okoliczności, które szczególnie muszą być brane pod uwagę. Odnosi się to przykładowo do Sudetów, Dolnego Śląska, Tatr, po części do terenów Czechosłowacji. Wspomniane obszary w porównaniu z Beskidem Niskim, czy z Bieszczadami choć pod względem ornitologicznym są opracowane dość dokładnie, to jeśli chodzi o obiektywny stan ilościowy dziwoni — nie mogą być oceniane równorzędnie. Prawdopodobnie w analogicznych biotopach np. w dolinie Wisłoki, czy Dunajca dziwonia może występować w podobnych proporcjach, jak np. na Sanie. Wcześniej wysunięte (w roku 1949) na podstawie jednej obserwacji przypuszczenie STRAUTMANA (1954), że dziwonia z rzadka może gnieździć się na terenach podgórskich, okazało się później (dolina Sanu) zupełnie uzasadnione. Trudno jest o wprowadzanie tu pewnych współczynników liczbowych, które pozwoliłyby te wszystkie błędy i dysproporcje wyeliminować. Przy analizie nasilenia poszczególnych ekspansji, oraz rozmieszczenia stanowisk biorę globalnie pod uwagę stronę ilościową tego zagadnienia (dotyczy obszaru objętego mapą 1), a budując krzywą częstotliwości obserwacji [wykres 1], pośrednio w pewnym stopniu ilustrującą w liczbach względnych dynamikę ilościową tego gatunku na przestrzeni blisko dwustu lat, stosuję metodę średniej ruchomej, niwelującą do minimum błędy natury subiektywnej.

Dość skąpy materiał faktyczny (62 obserwacje dotyczące ponad 100 okazów) pozwala jedynie w ogólnych zarysach scharakteryzować poszczególne ekspansje i dzielącą je regresję.

W geograficznym rozmieszczeniu poszczególnych stanowisk dziwoni wyodrębnić można cztery główne skupiska: 1 — Górne Łużyce, dolina Kwisy i okolice Pragi, 2 — okolice Wrocławia, 3 — Tatry, 4 — dorzecze Sanu, Zamojszczyzna i Lubelskie.

W dolinie Kwisy stanowiska lęgowe odkryte w latach 1836-1850 należą do najstarszych. Wcześniejsze i późniejsze daty obserwacji dziwoni nie lęgowych, zamykające się w granicach

Wykres 1.

Krzywa częstotliwości obserwacji *Erythrina e. erythrina* (PALL.) w okresie 1780-1958.

График частоты наблюдений *Erythrina e. erythrina* (PALL.) в период 1780-1958 г. г.

Graph of the frequency of observations of *Erythrina e. erythrina* (PALL.) in the period 1780-1958.

x — ilość obserwacji przypadających na dane dwudziestolecie
 количество наблюдений в данном двадцатилетии
 number of observations in the twenty year interval

XIX wieku na terenach sąsiadujących (dolina Nysy Łużyckiej, okolice Zbrasławia) pozwalają mniemać, że jako lęgowa występowała ona na tym skrawku zasięgu przez całe prawie ubiegłe stulecie. Od 1890 do 1945 roku brak jakichkolwiek doniesień z tych terenów. Dopiero 14 VI 1945 w okolicach Pragi po przerwie trwającej ponad pół stulecia ponownie ją stwierdzono (JIRSIK — 1955).

Z okolic Wrocławia mamy najwcześniejsze notatki (koniec XVIII wieku). Również i w tej części zasięgu dziwoni w latach

1891-1933 nie notowano (z najbliższych okolic Wrocławia ostatnia obserwacja pochodzi z roku 1840 (MERKEL — 1936). W okresie 1933-1940 dziwonia pod Wrocławiem pojawia się ponownie i jest tam kilkakrotnie notowana. Również w roku 1942 na południe od Wrocławia była obserwowana pod Kojetinem (Czechosłowacja) (JIRSIK — 1955), zaś w roku 1943 koło Mysłowic na Górnym Śląsku (NATORP — 1943). Brak doniesień z lat 1945-1958 w pewnej mierze można tłumaczyć zbyt nikłą kontrolą tych terenów pod względem ornitologicznym.

Analogicznie wyglądała sytuacja w Tatrach. Przerwa 1890-1945 trwająca ponad 50 lat nie może być wytłumaczona skutkami I Wojny Światowej, ani innymi przeszkodami natury technicznej. Podobnie, jak Sudety i Śląsk, Tatry i regiony przyległe były badane w tym okresie dość dokładnie (obserwacja 11 X 1925 pod Lubicami nie może być brana pod uwagę, gdyż dotyczy ptaków koczujących). Po II Wojnie Światowej dziwonia była stwierdzona w roku 1945 w Pieninach (SITOWSKI — 1945) i przez TURČEKA w Liptowskim Hradku w roku 1959 (patrz str. 4).

Ciekawie przedstawia się chronologia stanowisk dziwoni w dolinie Sanu, górnego Bugu, w Zamojskiem i na Lubelszczyźnie. Z lat 1847-1870 datują się obserwacje poczynione pod Presovem (stwierdzono legi), w okolicach Stryja i na górnym Bugu. Ponieważ tereny te nie cieszyły się większym zainteresowaniem badaczy — trudno jest obecnie uzmysłowić sobie, jak kształtowało się jej rzeczywiste rozmieszczenie. Z okresu 1870-1929 brak wszelkich doniesień, ale już w roku 1929 i w latach następnych była obserwowana w wielu miejscowościach [mapa 1].

Prawie we wszystkich punktach analizowanej części zasięgu zanik dziwoni w okresie 1880-1930 obrazowo przedstawia krzywa częstotliwości obserwacji [wykres 1]. Pierwszy szczyt (okres 1840-1850) znajduje swój odpowiednik na terenach północnych w latach 1820-1840. Dziwonia w tym okresie przenika do szeregu krajów nadbałtyckich. W połowie XIX wieku następuje wyraźny spadek jej liczebności i wycofanie się z wielu wcześniej notowanych stanowisk (SCHEER — 1951). Na terenach południowych analogiczne zjawisko obserwujemy w nieco późniejszym czasie (lata 1860-1880).

W latach 1880-1920 dziwonina na terenie Śląska, Sudet i zachodnich Karpat obserwowana jest sporadycznie. Z okresu tego brak jakichkolwiek doniesień o stanowiskach lęgowych. W północno-zachodniej części zasięgu, jak to podaje SCHEER (1951), w latach 1870-1880 następuje nieznaczny wzrost liczebności tego gatunku. Jakkolwiek do lat 30-tych naszego stulecia dziwonie na północy notowano w kilku nowych stanowiskach, była to raczej stabilizacja po depresji z lat 60-tych ubiegłego stulecia. Na krzywej okres ten cechuje głęboki spadek. Znakomicie okres ten charakteryzuje również wypowiedź Harterta, powstała na tle sporów dotyczących ekspansji dziwoni na zachód: „Das behauptete neuerliche Vorrücken nach Westen ist reine Phantasie, man könnte im Gegenteil eher glauben, dass er früher im östlichen Deutschland (Lausitz, Breslau, Preussen) häufiger war als jetzt” (HARTERT — 1910, t. 1, str. 107). Również NEUMANN (1918) wypowiadając się na temat gatunków charakterystycznych dla Polski krytykuje PAXA, który wcześniej wymienia dziwonie, jako cechującą krajobraz polski.

Nowa, bardzo mocna ekspansja dziwoni w kierunku zachodnim, a także na północ i południe zaznaczyła się po roku 1930, a więc po upływie blisko 100 lat od pierwszej, notowanej w ubiegłym stuleciu. Ponownie daje się zauważyć pewne opóźnienie w zasiedlaniu obszarów południowych w stosunku do północnych. Prawie równocześnie zostaje stwierdzona, jako lęgowa pod Wrocławiem (MERKEL — 1936) i w Lubelskiem (zaobraczkowany podlot, SKURATOWICZ — 1939). W latach 40-tych następuje nieznaczna, prawdopodobnie pozorna regresja zarówno na północy, jak i na południu (na skutek działań wojennych zmniejszyła się liczba obserwatorów).

W okresie powojennym, szczególnie w latach 1945-1950 trudno jest sądzić o stanie ilościowym dziwoni, gdyż większość terenów południowych była badana tylko w minimalnym stopniu. Sądząc z własnych spostrzeżeń w dolinie Sanu, a także na podstawie obserwacji STRAUTMANA (1954), ŚITOWSKIEGO (1946) i przekazanych listownie przez d-ra F. J. TURČEKA i ustnie przez A. JURCZYKA ekspansja, która się zaczęła w latach 30-tych, trwa nadal. Na odcinku krzywej częstotliwości obserwacji odpowiadającemu ostatniemu okresowi wyraźnie kształtuje się nowy szczyt.

Na północno-zachodnim odcinku, sądząc z szeregu prac i notatek sytuacja jest analogiczna (DAHLGREN — 1954, LAMBERT — 1957, LIND — 1952, NYHLÉN — 1950, SCHEER — 1951, 1953).

O ile teoretyczne uzasadnienie powiększania się zasięgu w kierunku zachodnim może być w dużym stopniu przekonujące (wielokierunkowe przenikanie z obszarów Europy wschodniej i kontynentu Azji po ustąpieniu ostatniego zlodowacenia), o tyle sam mechanizm każdorazowej ekspansji i przyczyny powodujące jej zahamowanie w wielu szczegółach nie znajdują jeszcze dostatecznego wyjaśnienia. Powodem tego są głównie duże luki w poznaniu biologii rozrodu dziwoni, jej ewolucji, zdolności adaptacji, współzależności od biocenozy w różnych fazach aktywności rocznej, w poznaniu powiązań i struktury poszczególnych populacji, wreszcie duży brak danych fenologicznych, danych dotyczących charakteru koczowisk, trasy wędrówek itd.

Odnosnie mechanizmu ekspansji w południowo-zachodnim odcinku zasięgu na uwagę zasługuje kilka okoliczności: około 80% wszystkich przytaczanych w pracy obserwacji dotyczyło osobników młodych w pierwszym i drugim roku życia (samec upierzone szaro). Jest to więc wybitnie naturalny materiał ekspansywny, który po powrocie z zimowisk napotykając w rodzimych łęgowskich przegęszczeniu (powracają z zasady później od osobników starszych), siłą rzeczy jest zmuszony szukać nowych łęgowskich. Zresztą zjawisko to jest znane nie tylko u dziwoni. Ponieważ adaptacja w nowych warunkach biotopowych i klimatycznych postępuje stosunkowo wolno, zaś liczba młodych powracających z zimowisk niewielka (tak, jak i u innych gatunków w pierwszym roku życia ginie ich ponad 50%) — szybkość powiększania zasięgu jest nieznaczna. Pewna asynchronia, dająca się zauważyć w nasileniu ekspansji w północno-zachodniej części zasięgu w stosunku do południowo-zachodniej (patrz str. 8), pozwala sądzić, że główny kierunek w zasiedlaniu nowych terytoriów był zwrócony na regiony nadbałtyckie, klimatycznie i biotopowo najbardziej zbliżone do dalej na wschód leżących pierwotnych łęgowskich. Po nasyceniu odcinka północnego, drugi etap ekspansji obejmował tereny południowe. Nie ulega wątpliwości, że właśnie populacja nad-

bałtycka rozprzestrzeniając się z północy w kierunku południowym (doliną Wisły, a prawdopodobnie i Odry) zasiedliła Karpaty i Śląsk. Trudno bowiem wyobrazić sobie, aby ekspansja szła np. ze wschodu przez Wołyń, czy Podole. Potwierdza to również brak dziwoni w Karpatach wschodnich.

Asynchronia podczas drugiej ekspansji jest mniej uwydatniona. Jeśli zaś zważyć, że dziwonia po raz pierwszy posuwając się w górę biegu Wisły w latach 30-tych opanowała Lubelskie i przyjąć, że do lat 40-tych nie było jej w Karpatach, a do chwili obecnej na Dolnym Śląsku, to wyżej przytoczony schemat przenikania podczas pierwszej ekspansji mógłby być aktualny i dla drugiej. Czy tak jest w istocie — wykażą przyszłe doniesienia.

O ile przyczyny ekspansji, ogółem rzecz biorąc, wydają się być zrozumiałe, o tyle regresja, jaka nastąpiła w drugiej połowie ubiegłego stulecia nie mogąc się tłumaczyć jedynie zmianami klimatycznymi, względnie jakąś długotrwałą epizootią, zawiera wiele zagadnień nie wyjaśnionych. Spróbuję niektóre z nich omówić.

Prawdopodobnie bezpośrednią przyczyną wycofywania się z uprzednio opanowanych stanowisk było zmniejszanie się populacji, a w konsekwencji i zmniejszanie się przegęszczenia na terenach pierwotnego zasięgu, leżącego znacznie bliżej właściwych zimowisk. Brak konkurencji wewnątrzgatunkowej nie mógł sprzyjać stałemu zasilaniu nowym materiałem krańców zasięgu, a szczególnie niedawno opanowanego odcinka w obrębie środkowej Polski, Karpat i Śląska. Nowo formująca się na tym odcinku populacja słabła stopniowo, a proces ten przyspieszał się jeszcze z tej przyczyny, że większość osobników w drodze powrotnej z zimowisk z Indii, mogąc osiedlać się w obrębie pierwotnego zasięgu (np. w Rosji centralnej) nie powracała. Równocześnie znikoma liczba osobników przeważnie młodych, jaka pomyślnie przezimowała w Europie, nie była w stanie utrzymać populacji na odpowiednim poziomie ilościowym. Tak więc południowo-zachodnia granica zasięgu przesunęła się o ponad 500 km w kierunku północno-wschodnim, opierając się o Pomorze i Mazury.

Zwraca również uwagę okoliczność, że ta sekularna pulsacja granicy zasięgu (szczególnie jej południowo-zachodniego

odcinka) uzależniona jest w pewnym stopniu również od ogólnych czynników bioklimatycznych, wpływających równocześnie na zdolności ekspansywne i u innych gatunków. Tak np. z lat 30-tych XX wieku równocześnie z dziwonią przybierają na sile (w przybliżeniu na tych samych terenach) w kierunku północno-zachodnim i północnym ekspansje: *Luscinia luscinia* (L.), *Acrocephalus arundinaceus* (L.), *Acrocephalus palustris* (BECHST.), *Acrocephalus dumetorum* BLYTH., *Phylloscopus trochiloides* (SUNDEV.), *Muscicapa parva* BECHST. (LACK — 1954). KALELA (1949) tłumaczy to zjawisko ociepleniem się klimatu, jakie nastąpiło po roku 1930 w północnej Europie. W związku z tym młode ptaki w czasie wiosennych przelotów trafiając na ciepłą pogodę mogły osiedlać się poza granicami starego zasięgu. Jeśli rzeczywiście ocieplenie klimatu mogło bezpośrednio wpłynąć na rozszerzenie zasięgu i zwiększenie liczebności dziwoni na północno-zachodnim odcinku zasięgu, to zależność ta na odcinku południowo-zachodnim jest raczej pośrednia — został wytworzony pomost, łączący przez obszary nadbałtyckie właściwy zasięg z terenami biotopowo bardzo odpowiadającymi wymogom tego gatunku.

Ekspansjom dziwoni mogły również sprzyjać takie okoliczności, jak brak w ornitofaunie północnej Europy gatunków ekologicznie zbliżonych do dziwoni (nisza ekologiczna w biotopie specyficznym dla tego gatunku nie była zajęta), wyrąb zwartych masywów leśnych, zakładanie ogrodów i sadów, regulacja rzek (brzegi, tamy itp. porośnięte wikliną).

NOWA TRASA WĘDRÓWEK

Dwie wielkie ekspansje dziwoni oddzielone całym stuleciem z punktu widzenia zoogeografii są interesujące jeszcze z tych względów, że w miarę opanowywania nowych obszarów w kierunku zachodnim poczęła się tworzyć nowa trasa przelotów na zimowiska europejskie. Właściwe zimowiska (Indie), do niedawna niezbyt dobrze znane, definitywnie ustalił WHISTLER (1939).

Niestety, dotychczasowy brak materiałów uzyskanych drogą obrączkowania nie pozwala na bardziej dokładne sprecyzowanie tego zagadnienia (np. w Polsce zaobrączkowano w ogóle 2 okazy, w Finlandii w okresie 1913-1957 — 516 okazów, z czego nie było ani jednej wiadomości powrot-

nej, a np. w ZSRR w latach 1925-1954 — 99 okazów: 67 juv., 32 ad.), ale na podstawie doniesień z okresu przelotów jesiennie-zimowych do krajów Europy zachodniej i europejskich krajów Śródziemnomorskich pewne konkluzje mogą być wystarczająco uzasadnione. Tak np. podczas pierwszej ekspansji stosunkowo często notowano dziwonię we wrześniu na Wyspach Brytyjskich, we Francji i Włoszech, w październiku na Wyspach Brytyjskich i we Włoszech, w listopadzie i grudniu w Belgii, Hiszpanii, we Włoszech i na Malcie (ZIEMER — 1887).

O pojawieniu się dziwoni w czasie przelotów w miesiącach jesiennie-zimowych na południu Polski wspomina kilku autorów (KARLIŃSKI — 1882, KATIN — 1912, NOWICKI — 1866). Świadczy o tym również zaobrazkowanie 3 XII 1936 dorosłego samca w okolicy Zdobunowa. Również w Czechosłowacji była notowana 11 X 1925 koło Lubie (MAUKS — 1925/26). Z nowszych danych zasługują na uwagę przypadki zalatywania na Wyspy Brytyjskie w miesiącach wrześniu i październiku (największe nasilenie) oraz w sierpniu, listopadzie i styczniu (mniejsze nasilenie) (BANNERMAN, LODGE — 1953). W krajach Europy południowej w czasie jesiennych przelotów najczęściej notuje się dziwonię we Włoszech (PÁTKAI — 1958).

Formująca się trasa głównie przez Włochy (szlak wędrówek większości innych gatunków) nie ma stwierdzonego zakończenia naturalnego w postaci właściwych zimowisk (w każdym bądź przypadku dziwonია dotyczy nie była notowana na kontynencie afrykańskim). Najprawdopodobniej gatunek ten zimuje w krajach europejskich zlewiska Morza Śródziemnego. Świadczą o tym również stosunkowo wczesne daty przylotu wiosennego, np. na Węgrzech (Bábolna) — 9 III 1924 — 4 okazy (HORN — 1925/26) i w Wielkiej Brytanii — 2 IV 1926 (BANNERMAN, LODGE — 1953). Znikoma liczba wiosennych spostrzeżeń pozwala sądzić, że tylko niewiele osobników może pomyślnie przetrwać okres zimowy na nowych, klimatycznie odmiennych terenach.*

Na marginesie warto zaznaczyć, że spośród sporej liczby gatunków azjatyckich opanowujących w naszych czasach zachodnią część Palearktyki, jedynie górniczek, *Eremophila alpestris* (L.), zdołał przystosować się do nowych zimowisk w Europie (NIETHAMMER — 1937). Takie gatunki, jak np. *Emberiza rustica* PALL., *Emberiza pusilla* PALL., *Emberiza aureola* PALL., *Phylloscopus borealis* (BLAS.) pomimo, że podobnie jak dziwonია w okresie jesiennym nie są rzadkie w Europie zachodniej, nadal w ogromnej większości migrują na zimę do zimowisk azjatyckich (NIETHAMMER — 1937).

* Na uwagę zasługują tu moje spostrzeżenia poczynione w roku 1959 w Bieszczadach (patrz str. 3).

Z jakich części zasięgu pochodzi populacja wyemigrowująca na zimę na zachód i południowy zachód i jaki odsetek ptaków spędzających tam zimę powraca do swych rodzimych miejsc lęgowych — oto zagadnienia, których bez masowego obrączkowania nie sposób rozwiązać. Kwestia przystosowania się populacji południowo-zachodniej, a możliwe, że i nadbałtyckiej do nowego typu zimowisk europejskich — to kwestia definitywnego opanowania południowo-zachodniego odcinka zasięgu (zwiększenie się ilościowe populacji wywołane w pierwszym rzędzie znacznie wyższym odsetkiem powracających z zimowisk osobników, niż to było np. w przypadku zimowania w Indiach i odbywania długiej, okrężnej drogi powrotnej poprzez tereny pierwotnego zasięgu (patrz str. 11). Z chwilą, gdy to nastąpi (podobnie, jak u *Eremophila alpestris* (L.)), można będzie się spodziewać, że nawet większe depresje ilościowe w głębi zasięgu nie będą zdolne wywołać regresji w obrębie Śląska, Karpat, czy Lubelszczyzny.

WNIOSKI

1. W przeciągu dwóch ostatnich stuleci południowo-zachodnia granica zasięgu dziwoni w zależności od nasilenia dwóch ekspansji i dzielącej ich regresji formowała się następująco: a — w okresie 1800-1860 przebiegała przez zlewiska górnego biegu Bugu i Dniestru, w rejonie Bieszczad i Tatr obejmowała południowe skłony tych gór, przechodząc następnie przez południowe części Górnego i Dolnego Śląska, opierała się o Sudety, a w rejonie Łużyc Górnych ostro skręcała na północ; b — w okresie 1880-1930 opierała się o Mazury i Pomorze; c — w okresie 1930-1958 przebiegała podobnie, jak w połowie XIX wieku, z tym, że nie zachodziła na południowe stoki Bieszczad*, a na Śląsku w okolicy Wrocławia skręcała na północny zachód.

2. Pomimo stale powiększającego się w skali ogólnej zasięgu w strefie nadbałtyckiej, zasięg na terenach analizowanych w ogólnym bilansie zmniejszył się, przesuując swoje granice o 50-100 km w kierunku północno-wschodnim.

* Obecna granica zasięgu obejmuje również południowe zbocza Tatr (patrz str. 4).

3. Sekularna pulsacja granicy zasięgu w pierwszym rzędzie uzależniona jest od czynników bioklimatycznych i innych działających w głębi zasięgu.

4. Nowo tworząca się trasa przelotów do zimowisk europejskich w skali ogólnej jest przejawem tendencji ekspansywnych gatunku.

PIŚMIENNICTWO

- BANNERMAN D. A., LODGE G. E. — 1953. The Birds of the British Isles
T. 1. London.
- BRUNICKI J. — 1884. Ptaki spostrzegane w okolicy Stryja. Spraw. Kom.
Fizyogr., 18.
- DAHLGREN E. — 1954. Rosenfinkar (*Carpodacus erythrinus*) på nytt
iakttagna i Dalarna sommaren 1953. Vår Fågelv., 13, 1.
- DEMENTIEW G. P., GŁADKOW N. A. i in. — 1954. Pticy Sowieckiego
Sojuza. T. 5. Moskwa.
- DOMANIEWSKI J. — 1916. Krytyczny przegląd awifauny Galicji. Pam.
Fizyogr. Warszawa, 23.
- DZIEDUSZYCKI W. — 1875. Nasze zwierzęta kręgowce, stałe i wędrowne.
Pamiętn. 2-go Zjazdu lek. i przyr. we Lwowie.
- DZIEDUSZYCKI W. — 1880. Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie.
Lwów.
- FERIANC O. — 1946. Avifauna Slovenska. Sylvia, 3, 2.
- FERIANC O., FERIANCOVA Z. — 1956. Vtáhy Vysokých Tatier a poz-
námky k ich výškovému rozšíreniu a ekologii. Acta Fac. Rerum
nat. Univ. Comenianae., 1, 7.
- FLOERICKE C. — 1892. Über den Gesang des Karmingimpels. Orn.
Mschr., 17, 5.
- FLOERICKE C. — 1892. Versuch einer Avifauna von Preussisch-Schlesien.
Liefg. Breslau, 1, 2.
- GLOGGER C. — 1833. Schlesiens Wirbeltierfauna. Breslau.
- HARTERT E. — 1910. Die Vögel der paläarktischen Fauna. T. 1. Berlin.
- HERZOG G. — 1940. Weitere Karmingimpelbeobachtungen aus Schlesien.
Ber. Ver. schles. Orn., 25, 1/2.
- HESSE E. — 1915. Einige bemerkenswerte Belegstücke der deutschen
Ornis im Königlichen Zoologischen Museum Berlin. J. Orn., 63, 4.
- HORN J. — 1925/26. *Carpodacus erythrinus* PALL. in Gebiete der Donau.
Aquila, 22/23.
- JIRSIK J. — 1955. Naši pěvci. Praha.
- KALELA O. — 1949. Changes in geographic ranges in the avifauna of
northern and central Europe in relation to recent changes in climate.
Bird Band., 20.

- KARLIŃSKI J. — 1882. Wykaz ptaków tatrzańskich. Spraw. Kom. Fizyogr., Kraków, 16.
- KATIN E. J. — 1912. Peregzeń ptic Kieleckoj Gubernii. Orn. Wiest., 3.
- KOCYAN A. — 1884. Ptaki spostrzegane po stronie północnej Tatr. Kraków.
- KOLLIBAY P. — 1906. Die Vögel der preussischen Provinz Schlesien. Breslau.
- LACK D. — 1954. The natural regulation of animal numbers. Oxford.
- LAMBERT K. — 1957. Brutnachweis des Karmingimpels bei Bad Doberan. Falke, 4.
- LIND E. — 1952. Rosenfinken (*Carpodacus erythrinus*) vid Hovran. Vår Fågelv., 11, 4.
- LUCANUS F. — 1915. Ornithologisches aus den Feldpostbriefen des Grafen Zedlitz und Trützschler. Orn. Monatsber., 23.
- MAUKS W. — 1925/26. *Carpodacus erythrinus* PALL. in Leibic. Aquila, 22/23.
- MERKEL F. — 1936. Neue Karmingimpelbeobachtung in Schlesien. Ber. Ver. schles. Orn., 21, 3/4.
- MICHEL J. — 1890. Einige ornithologische Seltenheiten aus dem Iser- und Riesengebirge. Orn. Jb., 1, 2.
- MICHEL J. — 1891. Über Schwankungen in der Vogelwelt des Isergebirges. Orn. Jb., 2, 3.
- NATORP O. — 1943. Karmingimpel in Ober-Schlesien. Ber. Ver. schles. Orn., 23, 1/4.
- NEUMANN O. — 1918. Über die Vogelwelt Polen. J. Orn., 66.
- NIETHAMMER G. — 1937. Handbuch der Deutschen Vogelkunde. T. 1. Leipzig.
- NOWICKI M. — 1866. Przegląd prac dotychczasowych o kręgowcach galicyjskich. Roczn. T. N. Krak.,
- NYHLÉN G. — 1950. Rosenfinken *Carpodacus erythrinus* PALL. häckfågel på Stora Karlso 1949. Vår Fågelv., 9, 49.
- PALM J. — 1950. Rosenfink vid Hovran. Dalajägaren, 15.
- PÁTKAI I. — 1958. Aves Madarak (*Fringillidae*). Budapest.
- PAX F. — 1925. Wirbeltierfauna von Schlesien. Berlin.
- SCHEER G. — 1951. Über den Karmingimpel (*Carpodacus e. erythrinus* (PALL.)) und seine Ausbreitung. Orn. Mitt., 3, 2.
- SCHEER G. — 1953. Beobachtungen am Karmingimpel *Erythrina erythrina* (PALL.). Anz. Orn. Ges. Bayer., 4, 2.
- SITOWSKI L. — 1946. Rzadsze gatunki ptaków w Pieninach. Chrońmy Przyr. Ojcz., 2, 1/2.
- SKURATOWICZ W. — 1939. Niektóre ciekawsze ptaki Ordynacji Zamojskiej. Zamość.
- STRAUTMAN F. I. — 1954. Pticy Sowietskich Karpat. Kijew.
- TACZANOWSKI W. — 1882. Ptaki krajowe. T. 1. Kraków.
- TISCHLER F. — 1941. Die Vögel Ostpreussens. T. 1. Königsberg.
- TOBIAS R. — 1865. Die Wirbeltiere der Oberlausitz. Abh. Naturf. Ges. Görlitz., 12.

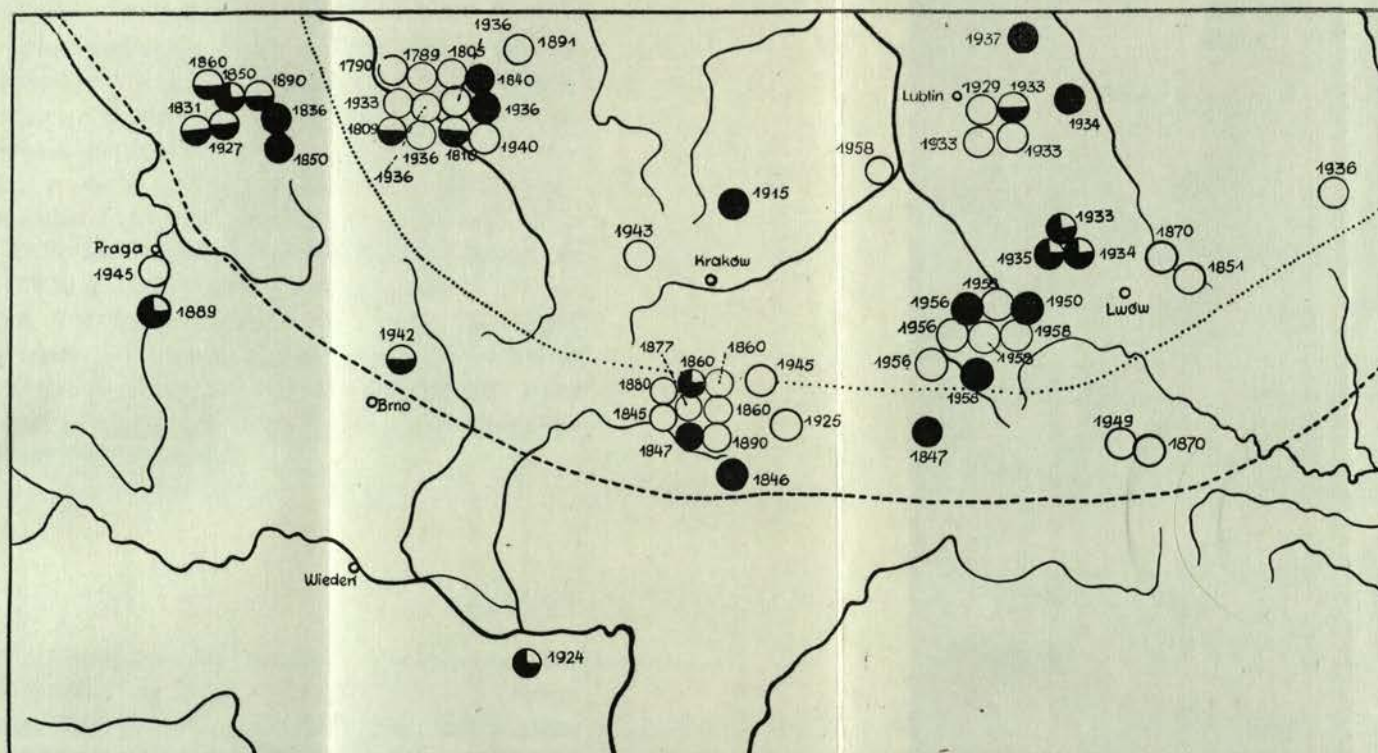
- URBAN E. — 1891. *Carpodacus erythrinus* in Österr.-Schlesien. Orn. Jb., 2, 5.
- WHISTLER H. — 1939. The winter quarters of the Scarlet Grosbeak. Ibis, 3, 1.
- ZIEMER E. — 1887. *Carpodacus erythrinus* PALL. in Pommern erlegt. Orn. 3, 4.

РЕЗЮМЕ

На основании 62 находок (13 из них гнездовых) обыкновенной чечевицы (*Erythrina erythrina erythrina* (PALL.)), отмеченных в XIX и XX веках в южных районах Польши и в Чехословакии, автор анализирует изменения юго-западной границы ареала этого вида. Из приведенного материала 24,2% данных публикуется впервые. Места нахождения обыкновенной чечевицы в анализируемой части ареала группируются в четырех крупных скоплениях: 1 — Верхний Ляузиц, долина реки Квисы и окрестности города Праги; 2 — окрестности города Вроцлава; 3 — Татры; 4 — бассейн реки Сан, Замоиское и Любельское [карта I]. На основании хронологического анализа находок автор доказал, что, начиная с последних десятилетий XVIII века и до половины XIX века, наблюдалось количественное возрастание обыкновенной чечевицы в юго-западной части ее ареала [график I]. Граница распространения в это время проходила по верхнему течению рек Буга и Днестра, южным склонам Бещад и Татр, далее через южные районы Верхней и Нижней Силезии, касалась Судетов, а в районе Верхнего Лаузица остро поворачивала к северу. В период 1880-1930 годов наблюдалось исчезновение обыкновенной чечевицы из исследуемой части ареала, граница распространения удерживалась в это время на уровне Померании и Мазур. Новая, довольно сильная, экспансия обыкновенной чечевицы была отмечена после 1930 года. Эта экспансия то с большей, то с меньшей силой продолжается до сих пор. Настоящая граница распространения этого вида формируется примерно, как в половине XIX века, с той разницей, что не охватывает южных склонов Бещад, а в окрестностях Вроцлава

Mapa 1.

Rozmieszczenie notowanych w okresie 1780-1958 stanowisk *Erythrura e. erythrura* (PALL.)
 Размещение отмеченных в период 1780-1958 г. г. находок *Erythrura e. erythrura* (PALL.)
 Observed distribution, for the period 1780-1958 of stations of *Erythrura e. erythrura* (PALL.)

granica zasięgu z połowy XIX wieku
 ---- граница ареала в половине XIX века
 border of the range in middle of XIX century

obecna granica zasięgu
 .... настоящая граница ареала
 present border of the range

● obserwacje stanowisk lęgowych
 наблюдения гнездовых находок
 observations of breeding grounds

● obserwacje trzech i więcej osobników
 наблюдения трех и более птиц
 observations of three and more individuals

◐ obserwacje dwóch osobników
 наблюдения двух птиц
 observations of two individuals

○ obserwacje pojedynczych osobników
 наблюдения одиночных птиц
 observations of single individuals

поворачивает к северо-западу [карта I]. Независимо от постоянного расширения ареала обыкновенной чечевицы в прибалтийской зоне, граница распространения на рассматриваемой территории передвинулась на 50-100 км в обратном направлении, т. е. к северо-востоку. Вековые колебания границы ареала (две экспансии: в половине XIX века и в период 1930-1958 г. г., а также разделяющая их регрессия в 1880-1930 г. г.) обуславливаются главным образом изменениями биоклиматических и других факторов в глубине ареала. Автором приводятся также фактические материалы по новому, формирующемуся пролетному пути прибалтийской и южно-польской популяции обыкновенной чечевицы на европейские зимовки.

SUMMARY

On the basis of 62 stations (13 of them breeding) of the scarlet grosbeak (*Erythrina erythrina erythrina* (PALL.)), observed in the XIX and XX centuries, in the southern regions of Poland and Czechoslovakia, the author analyses modifications in the south-west borders of the range of this species. 24,2% of the data presented is published for the first time. Stations of the grosbeak on the locality analysed are grouped into four main foci: 1 — Łużyce Górne, the Kwisła valley and the vicinity of Prague, 2 — the vicinity of Wrocław, 3 — the Tatra mountains, 4 — the basin of the San, Zamość and Lublin regions [map 1]. On the basis of an analysis of the chronological sequence of the observed stations the author shows that beginning from the end of the XVIII century to the middle of the XIX century this species of grosbeak showed a quantitative increase in the south-west part of its range [graph 1]. The border of the range in this area at that time ran through the water-shed of the upper reaches of the Bug and Dniester, in the region of the Bieszczady and the Tatra mountains, it included their southern slopes, it went through the southern parts of Upper and Lower Silesia, touched upon the Sudetes and in the Łużyce Górne region turned sharply

northwards. In the years 1880-1930 there was a withdrawal of the grosbeak from these localities — the border of their range at this time reached to Pomorze and the Mazury region. A new and very marked expansion began after the year 1930 which has lasted to a greater or lesser degree to the present time. The present border of the range of the grosbeak takes a similar course to the one in the XIX century except that it does not extend to the southern slopes of the Bieszczady mountains and in Silesia in the vicinity of Wrocław it turns north-west [map 1]. In spite of the continual extension of the range in the Baltic coastal zone, the overall range in the analysed localities diminished, shifting its border 50-100 km in a north easterly direction. The time variation of the border of the range (two expansions in the middle of the XIX century and in the years 1930-1958, and a regression in the years 1880-1930) in the areas mentioned by the author is dependent mainly on biological, climatic and other factors prevalent within the range.

Redaktor pracy — prof. dr St. Felksiak

Państwowe Wydawnictwo Naukowe — Warszawa 1960

Nakład 1600+110 egz. Ark. wyd. 1,25, druk. 1 $\frac{1}{2}$. Papier druk. sat. kl. III 100 g B1.
Nr zam. 89/59

L-11

Cena zł 10. —

Wrocławska Drukarnia Naukowa